

(СОКОЛ)

КЪОЯН
ЗАЯЦ

ХАЛКЪ ТИЛБУРГЪУЧЛА

О мияла, мияла,
Кеселекке менден уяла.
О мияла, мияла,
Кеселекке менден уяла!

Кеселеккени эки джаны окъады,
Кеселекке менден къркъады.
О мияла, мияла,
Кеселекке менден уяла!

О киштикчик, киштикчик,
Мыйыгъында юч тюркюк!
Джастыкълада джатаса,
Мыйыгъынгы бураса!
Къуйругъунгу булгъайса,
Гыбытында чулгъайса.

Кишиу, ариу кишиуса,
Чычханлагъа кючлюсе.
Акка бла джатаса,
Къуш тешекге батаса.

Джастыкъ тюрден къарайса,
Чычханчыкъны марайса,
Сют юлюшчюк джалайса,
Гён сакъларгъа джарайса.

Кишиу, кишиу, кишиучукъ,
Тюркю эркечик, хур-мурчукъ.
Оюн къымдан¹ толуса.
Кучалакны² кюзуйса.

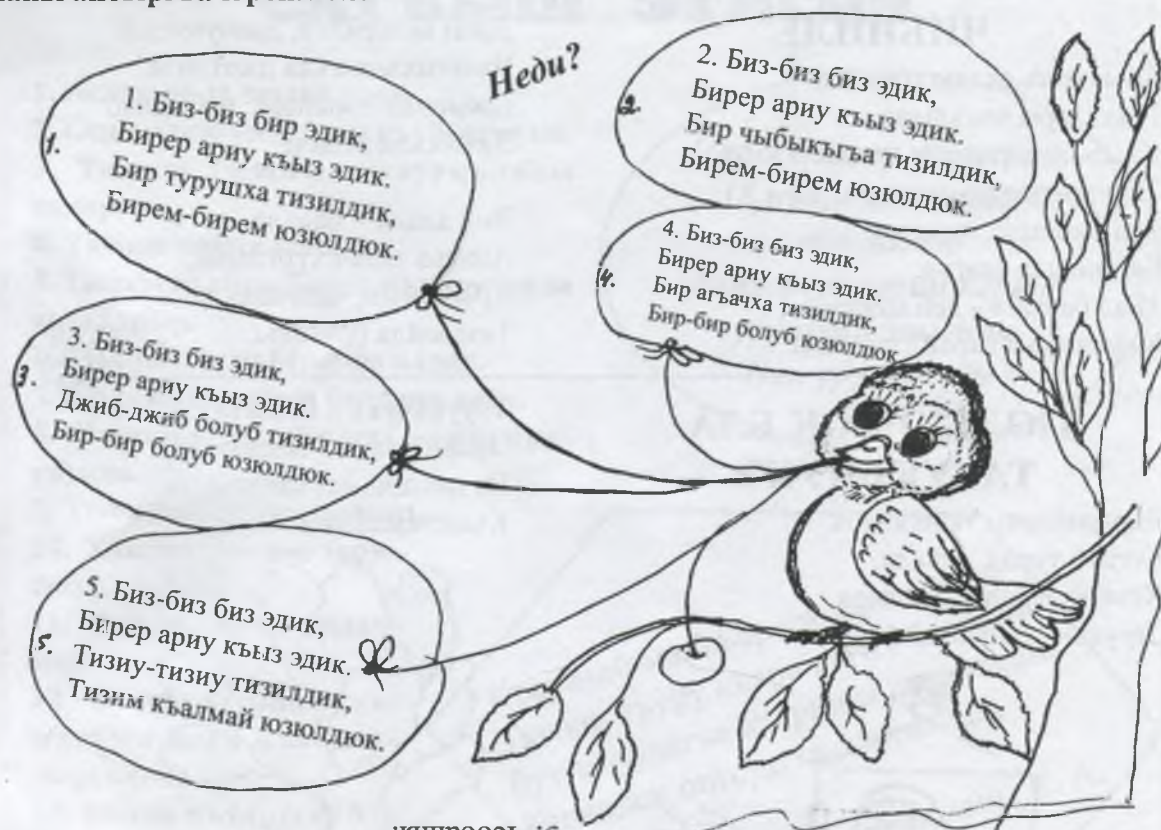

¹Къым - дыгалас, ууакъ ишчик.

²Кучалак - итчик.

Къарачай-малкъар элбер джомакълада ал тизгинлери бирча болуб келгени кёб тюбеученди. Алай айырыб эс бёлюрге, иги сагъыш этиб, джангылмазгъа кюреширге этиле болур эдиле. Бу элберлени¹ бир-биринден айырыб биячаларын табыгъыз. Аланы айтыргъа юренигиз.

Неди?

1. Биз-биз бир эдик,
Бирер ариу къыз эдик.
Бир турушха тизилдик,
Бирем-бирем юзюлдюк.

2. Биз-биз биз эдик,
Бирер ариу къыз эдик.
Бир чыбыкыгъа тизилдик,
Бирем-бирем юзюлдюк.

3. Биз-биз биз эдик,
Бирер ариу къыз эдик.
Джиб-джиб болуб тизилдик,
Бир-бир болуб юзюлдюк.

4. Биз-биз биз эдик,
Бирер ариу къыз эдик.
Бир агъачха тизилдик,
Бир-бир болуб юзюлдюк.

5. Биз-биз биз эдик,
Бирер ариу къыз эдик.
Тизиу-тизиу тизилдик,
Тизим къалмай юзюлдюк.

5. Чеббашы.

Биячала: 1. Малчы тьрджыла. 2. Дже-рмеле. 3. Мынчакъла. 4. Нартох тизу.

Алийланы С.Ч. Къарачай халкъны эл берген джомакълары, 52,57, 84,152,163 бетле.

1. Сенг-сенг сенг бара,
Эки теке тенг бара.
Сакъалчыгъы сыза бара,
Бурунчугъу буза бара.

3. Сенг-сенг сенг² бара,
Сегиз теке тенг бара.
Къарынлары бура бара,
Сакъаллары джыра бара.

2. Сенг-сенг сенг бара,
Сегиз теке тенг бара.
Бургъушчугъу бура бара,
Джыргъышчыгъы джыра бара.

4. Сенг-сенг сенг бара,
Сегиз теке тенг бара.
Сакъалчыгъын сылай бара,
Къангачыгъын къурай бара,
Таугъа айланыб, джылай бара.

Биячалы: Саба на агъач.

¹ Элбер-эл берген джомакъ (загадка)

² Сенг-буз гырт

ГОККАЛА БЛА БАЛ ЧИБИНЛЕ

Къызчыкъ салды гоккала,
Гоккалары чакъдыла.
Къызыл, сары, кёк, джашил,-
Тюрлю-тюрлю омакъла.
Бал чибинле, джаратыб,
Басыналла алагъа.
«Бал бачха!» - деб ышараб,
Къызчыкъ къарайд туурада.

ЧЫПЧЫКЪЧЫКЪЛА

Джаз келгенлей, джююлдеб
Чыпчыкъчыкъла джетдиле.
Джырлай-джырлай, чабышыб
Уячыкъла этдиле.

Энд алада – балала...
Алагъа элте къуртланы,
Арымайын, чыпчыкъла
Тазалайла бачханы...

ТЮЛКЮЧЮК БЛА ТАУУКЪЧУКЪ

Бир хыйлачы тюлкючюк
Бугъуб турад ташада,
Кёзчюклерин джандыра
Тауукъчукну къымаргъа.

Тауукъчукъ а букъгъанды
Эрлай къачыб тюлкюден.
Итчик аны сакълайды,
Къыстамайын юйюнден.

БИДЖИЛАНЫ АСИЯТ, Огъары Учкулан, 6-чы кл. заманында джазгъанды.

КЪАЧ

Аяз къагъад тау табадан,
Джангурчукъ да джауады.
Хар ким тири къадалыб
Къышха азыкъ джыяды.

Саргъалалла терекле,
Чапыракълары агъалла.
Кёгет джыйыб сабийле
Къыш азыкъгъа къошалла.

БУ НАРТ СЁЗЛЕНИ КЪАЛАЙ АНГЫЛАЙСЫЗ, САГЪЫШ ЭТИГИЗ

1. Аслан ач да тюлко токъ
2. Сен тюлкую эсенг, мен къуйругъума.
3. Тюлкую тюшюнде тауукъланы санар.
4. Тюлкую кибики ышара.
5. Тюлкую къайры барса, къуйругъу да ары барыр.
6. Тюлкую джети бёрюню алдар.
7. Тюлкуюню териси башына джау.
8. Тюлкуюню хыйласы – къуйругъунда.
9. Тюлкуюню тубан тыймаз.
10. Хатачы тюлкую терисин алдырыр.
11. Тюлкую кесин алдатмаз.
12. Тюлкую кесини сокъмагъын кесин къатышдыргъанча.
13. Тюлкую къуйругъу бла от салыр.
14. Тюлкуюню базарда не къайгъысы барды?
15. Хар ышаргъан да тюлкую болуб баралмайдды.
16. Сен да – тюлкую, мен да – тюлкую, сора айю къайдан табайыкъ?
17. Узункъуйрукъ бары да тюлкуюню деб турма.

*Нарт батыр Алаугъан,
18 къарнашы къара
тюлкуюню
ёлтюргенлерин кёрюб,
урушхан этгенди.
Нек урушханды?*

*Къарачай-малкъар джомакълада
Тюлкую къуру къара кючге базгъан
бузукъчулагъа къаршы кюрешеди.
Кесинден онгсузгъа тиймейди.
Сылпагъарланы К. А.*

Бёрю бла тюлкю

Бир джолда тюлкю къысыла барыб, тауукъ орунга тюшгенди.

Бир тауукъну сермеб алыб, джол алмашдырыб башха джаны бла къачама деб, эсле-мей, ашыкъгъаны бла къабхан къурулуб тургъан джанына секиргенди да, къуйругъу тийиб, къабхан атылгъанды. Къуйругъун къабхан къысханды да, тюлкю къачалмагъанды. Къабхан тауушдан сагъайыб, итле къабхан таба чабхандыла.

Итлени тауушларын эшитгенлей, къуйругъун ычхындыралмай кюрешген тюлкю джанындан тюнгюлгенди. «Эй, энди алай-алайсыз да боллугъу бирди да бирди! Былайда къалсам, итле джыртадыла, къабханда къуйругъуму къойсам, чегетде ёлеме. Болмай эсе, кесими итлеге джыртдыргъандан эсе, чегетде рахат-рахат ёлейим!..» - деб, эрлай къабыб къуйругъуну учун илиннген джерини къаты бла юзюб, хайда къачханды. Итле джетиб къабханда къалгъан къуйрукъ учуну тартыб кюрешген кёзюучюкде узайыб кетиб, тауугъу да биргесине, тюлкю къутулуб кетгенди. Къуру къуйрукъ учусу ючюн ёлген-зат да этмегенди. Ол огъай, къутулгъанына къууаннгандан, тебсерча болуб:

- Къуйрукъ учум манга тауукъладанмы багъалы эди! Джугъум къорамай, тынч къутулдум; бир да къуруса да, энди къабханнга тюртюлсем, илинирге къуйрукъ учум

болмаз да, тынч джанлай туурма. Таб иги болду бираз чубуруракъ, болгъаным, - деб кеси кесине кёл этиб, чегетде тауукъну къууун бардыра башлагъанды. Ол къадалыб тауукъну джукъа тургъанлай, юсюне бёрю келгенди.

- Къайдан табдынг муну? - дегенди бёрю, тауукъ мылыкга аралыб.

- Къалай табмайма! Сени хапарынг джокъмуду сора? - деб “сейирсиннгенди” тюлкю.

- Бюгюн бютеу чегет джаныуарланы къууанч кюнлериди. Ол алайда элде ханнга улан

туугъанды да, анга кьюуанч этеди. «Чегетде киши кълмай кълнакыгъа келигиз, джаратхан затыгъыз - сизни болсун, берликме, ким нени сайлаб, нени алама десе да!» - деб айтдыргъанды да, хар ким барыб, суйген затларын алыб кетедиле. Мен да барыб муну сайлаб алгъанма. Не десем да, берлик эдиле, кесим муну джаратыб алгъанма ансы, - дегенди тюлкю.

- Не иги болду санга тюбегеним! Ансы хапарым джокъ эди. Таудан келе тургъаным буду, олсагъатдан кълса, юлюшсюз кълалыб кетерге тебегенем. Эрлай ары чабайым мен да! - дегенди бёрю.

- Игитда кълалыб кете эдинг, мен болмасам! «Кълшда джокъгъа - юлюш джокъ» деб, чача тура эдиле мал, къланатлы табханларын да. Чаба кир! Сора-зат эте айланмай, чабыб барыб къл! - дегенди тюлкю.

Юлюшсюз кълалыб кетеме деб кюркьуб, бёрю элге мыллык атханды.

Малланы иеси уа, тюлкю салгъан гернеуолден¹ сора сагъайыб, кълбаханларын джангъидан кьюруб, энди келликни мараб, сакъ тургъанды.

Уллу кёллю бёрю, ол чабханы бла чабыб келиб, баугъа башын атханды да кълбаханнга тюшгенди аягъындан. Быягъы итле чабхандыла, кълчырыкъ-сыйыт, дюния дардагъан² болгъанды. Бёрю джан кълйгылыкъ болгъанды. Силкиниб, джукълунуб, кюреше кетиб, къллайла эсе да учхара тюшген болур эди, ычхыныб, юч аягъында хайда кълчханды. Бир аягъы сыныб, аны да суйреб келе тургъанлайына, кълраса - тюлкю келе тура. Аны кёрюб:

- Ы-хы, кереклинг табдырайым мен сен джулияны³, алдагъанынгы чыгъарайым бусагъат! - деб, тюлкюню сермеб бууб, кългын - согъун эте башлайды.

- Ый, тохта, бёрю! - дегенди тюлкю. - Сен кеч барыб болгъанса былай! Мен да, санга болушайым деб барыб, ма былай болуб, кълуйругъуму юздюртюб келе турама! Ма кълра! - деб, учу юзюлюб кълсхарыб тургъан кълуйругъуну учунда джарасын кёргозгенди. Ыйнаныб, бёрю тюлкюню бошлагъанды да кълйгъанды.

¹ Гернеуол - ёрелеу, чабышыу, кълйгы.

² Дардагъан - хар не чачылгъан, кълатышхан.

³ Джулия - кълйгылы, аманлыкъчы, ётюрюкчю.

1. Тюлкю бёрюге джалгъан хапар нек айтханды?

2. Бёрю кълбаханнга кеси барыб нек тюшгенди? Тюшмез мадары бармы эди?

3. Кълра кючге базгъан оюмсуздан бла оюм этиучюден кълйсы онглу болуучанды?

А Л М А

Бир терекде мийикде
Къызыл алма бишгенди.
Табсашар Хасанны кёжюне
Джарлы кёгет илиннгенди.

Тебреди сора табсашар
Марлаб къызыл алманы.
Шууулдатды ёрге-ёрге
Арбаздагы ташланы.

Юренмегенд алкъынчы
Хасан ишни табына.
Ёрге атханлай, бир ташы
Тийди кесини башына.

Джылады Хасан, сарнады,
Аннысына тарыкъды.
Анасы анга чырт разы
Болмагынын танытды:

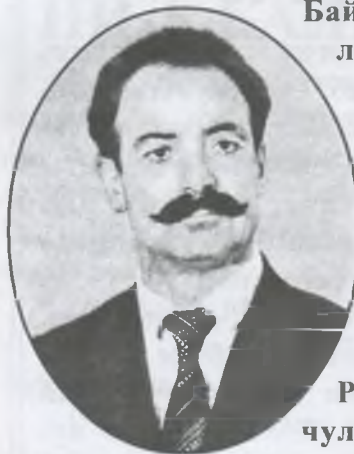
- Алма ашаргъа суюгеннге
Керек эди билирге
Таш атаргъа болмазын
Кёгет этген терекге!..

Ай- ай- ай!
Хасан!
Къалайтдинг алай,
алман?!

СОРУУЛА: 1. Таш Хасаны башына нек тийгенди? 2. Хасан алманы тюшюрюрге терекге таш атаргъа керекми эди? 3. Таш атхан къаллай халини ышаныды? 4. Анасы Хасаннга нек раз болмады? Нек ариу айтмады? 5. Хасаннга автор «табсашар» деб нек айтады? 6. Джукъгъа заран салыу бла хайыр алыргъа боламыды? 7. Джукъгъа заран салыучугъа тюз этди, арт сагъышын этиучю адамды дерге боллукъмуду? 8. «Кёгет этген терек» деб къуру терекгеми айтады Хасанны анасы, хайырлы иш этгенни барына дамы айтады? 9. Хайыр алыр ючюн, тюз урунургъа кереклисин назмуда къайсы сёзледен ангыларгъа боллукъду? (Ананы сёзлерин окъу). 10. «Таишы ата билмеген башына урур» деген нарт сёзню магъанасы неди?

БАЙЧОРАЛАНЫ Сосланбек Якьубну джашы

Байчораланы Сосланбек – дюниягъа белгиллигим, филология илмуланы доктору, профессор, поэт, педагогду. Талай назму китабны авторуду. СССР-ни, РФ-ни Джазыучуларыны союзуни члениди. Бу тизгилие

Сосланбекини «Туугъан Джуртну сыйлы ташлары» деген назмусундан юзюкдюле.

Ата-ананы тарихин
Билген борчду уланнга.
Минги Тау, къалай татлыса
Минги Таулу аланнга!
Къарачайдан къарадым,
Малкъардан да къарадым,
Туугъан джерим, деб барыб,
Бузларынгы джасаладым.
Нарт уланынг этгенча,
Бузунгдан борбай этдим.
Сени джырынгы джырлаб,
Кёб шахарда той этдим.
Тансыкълаб чыгыб санга,
Айрынгда джел къакъдырдым.
Наныкъ этеклерингде
Тангларымы атдырдым...

Соруула: 1. Поэт уланны борчуна нени санайды?
2. Туугъан джуртуна сюймеклик адамны халисинде къалай танылыргъа керекди? Аман ишле бламы, иги ишлери бламы? Иги иш неди?
3. Адам бла джуртуну джашаулары байламлыдыла, дерге боллукъмуду? 4. Туугъан джуртуна сансыз адамны адамлыгъы баргъа санаялыкъмысыз? Нек?

КЕЧЕРУКЪЛАНЫ Байдымат Сеит-Мазанны къызы

Кечерукъланы Байдымат – ба-рыбыз да иги билген, бек сюйген сабий джазыучуду. РФ-ны Джазыучуларыны союзуни члениди, сабий-леге аталыб джазылгъан талай назму китабны, джырланы авторуду, сабийлени шохларыды. Бу «Джау, джау, джабалакъ» джыры да сабийлегеди.

Джау, джау, джабалакъ,
Тауну, тюзню этиб акъ.
Къууанады табыйгъат,
Келгенинде акъ къонакъ.

Джау, джау, джабалакъ,
Тауну, тюзню этиб акъ!
Чакъырады тенгчигим,
Къолунда уа-къар джуммакъ!

Джау, джау, джабалакъ,
Тауну, тюзню этиб акъ!
Адам, джер да къууана,
Бек сейирди бу джумамакъ!

Соруула: 1. «Бу джумамакъ» деб поэт неге айтады?
2. Къар джаугъанда не сейирлик, не ариулюкъ барды? Джер да, адамла да нек къууанадыла? 3. Табигъатны ариулугъу, ашхылыгъы адамлагъа не борчла салады? Сиз табыйгъат сакълау ишге къалай къошуласыз? Не бла борч толтурасыз? Емюрюгюзде бирер терек орнаталгъанмысыз?
4. Игиликни ала билген бере да билирге керекми-ди экен?

Назмуланы нек джаратдыгъыз?

ХАННЫ ЭРИНЧЕКЛЕРИ

Бир ханны эки эринчек, джараусуз джашы болгъандыла. Сойлана да кёкге къарай, томала да мушмушну баса, къоба келе да джукъ къаба да ызларына ауа да эсней, джукъусурай туруучу бирле.

Аланы джукъ этерге алландыралмай, безиб, хан къоюб олтургъанды. Алай а дагыда тѣзалмагъанды да, бир джолда эки джашха да урушханды, къолугъуздан келгеннге кѣре бир джукъгъа джара-

- Кел, былай эринчеклениб турмайыкъ да, бачхагъа барыб, бир джукъгъа джарайыкъ, анда иш кѣб болуучанды! – дегендиле. Баргъандыла юй артында бачхагъа. Барсала, болгъан - джарыкъ, къанатлыла джырлай, терекледе бишген алмала къызара. Тѣгерек - берекетли.

- Кел, биркесек солуюкъ! – дегенди бири.

- Солуюкъ, – дегенди ол бири да. Сора бир алма терекни тюбюнде къалын

кырдыкга ау-
гъандыла да, тѣ-
герекге, ёрге
къарай, бираз-
ны джатхан-
дыла. Бир джаш,
бишген алма-
лагъа къарай
туруб:

- Ол къы-
зыл алмаланы
бирери кесле-
ри ауузлары-
бызгъа тюшюб
къалсала, къа-
лай иги бол-
лукъ эди! – де-
генди.

- Энди,
эринмей, аны уа

майсыз деб, къара капекге тийишмеген болумсузласыз, деб. Джашла аталарындан уялгъандыла. Экинчи кюн бир-бирине:

къалай айтаса?! – дегенди экинчи.

Ингирала, арыдыкъ деб, юйге кетгендиле.

1. Ханны джашлары, башхалагъа юлгю болур орнуна, алай эринчекле неликден болгъан болурла? Хан аланы алай бошлаб тургъанын иги этгенмиди?

2. Джашла ингиралагъа нек арыгъандыла?

3. Эринчекге: «Бош туругъа санларынга ырысламаймыса?» – деб нек айтадыла къарачайлыла? «Санларына ырыслагъан» дегенни магъанасы неди?

ПИЛ БАЛАНЫ ШОХАЙ ИЗЛЕГЕНИ

Ана пил къайры эсе да джумушуна кетгенди да, пил балачыкъ кеси джангыз къалыб эрикгенди. Биркесек сагъыш этгенди да кесине шохай излей джайылгъанды. Чыгъа барыб, маймул балагъа тюбегенди. Сора анга:

- Кел, экибиз шохла болайыкъ, - дегенди.

- Шох? Сора ол неди? - деб соргъанды маймул бала.

- Шох деген а олду: ол болсанг, бирге ойнайса, бирге чабаса, - дегенди пил бала.

- А сен терекге ёрлей билемисе? - деб соргъанды маймул бала.

- Огъай!

- Сора мен сени бла шох болаллыкъ тюлме, - дегенди маймул бала, - сен терекге ёрлеб бутакълада чабаллыкъ тюлсе.

Андан кете барыб, пил бала киштик балагъа тюбегенди, анга да тилегенди, быягъынлай, кел, шох болайыкъ деб.

- Сен чычхан тутханча этиб ойнай билемисе? - дегенди киштик бала.

- Огъай.

- Сора сен мени бла шох болаллыкъ тюлсе! Чычхан тутаргъа юрене биллик тюлсе, - дегенди киштик бала.

Андан да кете барыб, пил бала уча да къона, уча да къона айланган къуш балагъа тюбегенди, кел, шох болайыкъ, деб тилегенди.

- Сора сен учуб ойнай билемисе? - деб соргъанды къуш бала.

- Огъай.

- Сора биз шох болаллыкъ тюлбюз! Сен уча биллик тюлсе! - дегенди къуш бала.

Бурну салыныб, пил бала андан да джанлагъанды. Арлакъ барыб, бир сабий

джылагъан таууш эшитгенди. Таууш чыкъгъан джанына ышан этиб, арлакъ барса, - бир адам бала джылай тура.

- Адам бала, нек джылай тураса? - деб соргъанды пил бала.

- Чегетге джилек джыя келиб, нёгерлеримден аджашыб къалгъанма, юйге

джолну табалмайма! - деб, джашчыкъ андан да бек джылагъанды.

- Джылама, адам бала, мен санга болушайым, джолунгу бирге излейик, мин мени юсюме, - дегенди пил бала. Джашчыкъны да юсюне миндириб, чегетде тюбеген джаныуарлагъа джол сора, ышанлай барыб, элге баргъан джолну табханды. Джол бла чегетден чыгыб, элни туурасына барыб:

1. Пил бала нек шохай излегенди?

2. Шох деб кимге айтылады, шохлукъ деб неге айтылады?

3. Пил бала маймул, киштик, къуш балала бла нек шох болалмагъанды?

4. Адам бала (джашчыкъ) шохлукъну къалай ангылагъанды, пилчик бла нек шох болургъа суйгенди?

5. Шохлукъну тута билир ючюн, къаллай билим, къаллай хали шартла керекдиле?

6. Шохлукъну тюз тенгликден, шагъырейликден не башхасы барды?

- Майна сен излеген эл! Бар юйюнге, - дегенди.

Сабий къууаннганды. Сора пил балагъа айтханды:

- Огъай, сен манга болушхан этгенсе, энди биз шохлабыз, сен да биргеме кел, къонакъ бол! Сыйларма, бирге да ойнарбыз!

Ол кюнден башлаб экиси тамам татлы, айырылмагъан шохла болгъандыла.

КЪОНАКЪ, КЪОНАКЪБАЙ.

(Нарт сёзле, аланы магъаналары)

1. Къонакъ – Аллахны къонагъыды. (Къонакъгъа иги болургъа борчду. Анга нени да игиси теджелирге тыйыншлыды. Аны сакъларгъа, джакъларгъа буюрулады).

2. Къарт келсе, ушакъ этер, джаш келсе, джумуш этер. (Къонакъ орнун тута билсин, билимин тюз хайырлансын, джылына кёре атласын).

3. Къонакъ аз олтурур, кёб кёрюр. (Тыш адам нени да эслерге боллукъду, къонакъбай кесин, юйюн, хар затын джарашдырыб, айыб алмазча турсун).

4. Къонакъ бола билмеген – къонакъбай бола да билмез.

5. Къонакъ аман болса, къонакъбай джунчур, къонакъбай аман болса, къонакъ джунчур. (Экиси да бир-бирине ачыкъ, джарашыу болсунла).

6. Къонакъ болсанг, ыйнакъ бол. (Кесинг ариу, джарашыу, адебли бол, джукъну сёкме, кесинге джетмегенни кёрюрге кюрешме, учхара затны кёрсенг, кёрмегенча эт, къонакъбайлагъа сый бер, болуш).

7. Къонакъ келсе, къут келир, кёб келсе, джут келир. (Келгенде, келтиргенде, чакъыргъанда да марданы билирге керекди, адамланы керексиз кёб джыйыб турургъа керек тюлдю.)

8. Аракъычы юйню къонагъы къурумаз. (Аракъы суйген халили адамланы илешдериб,

юйню гелотоу¹, берекетсиз этиб, ичкиге джоюлюб турургъа болмайды, юй, юйдеги джарсыргъы керек тюлдю аман халилиле амалтын).

9. **Ач къонакъны хапарла бла сыйлама.** (Къонакъгъа эрлай суусаб бер, сора ашат, ичир, солут, андан сора хапар сор, кёзюн ачар мадарла эте тур...)

10. **Бай тууар сойса, джарлы улакъ сояр.** (Къонакъгъа ким да кесини къарыууна, хыйсабына кёре къараргъа дурусду, анга ёбгелерге джарамайды).

11. **Кимге къой сойсанг, анга къонакъгъа бар.** (Кимни багъалата эсенг, аны джокъла, унутма, арада шохлукъну сууутма, къазанлаша тур, бир-биринге ачыкъ, иги бол).

12. **Кёб къалгъан къонакъ кёбчек къалдырыр.** (Къонакълыкъда да марданы бил, заманында, ауурлукъ салмай, салыныб, турмай, айыб алмай кете тур).

13. **Келдинг эсенг, хош келдинг, чакъы-**

¹Гелотоу - ишсиз, джорукъсуз, къатышхан.

рылмагъанлай бош келдинг. (Ачыкъ боладыла деб, сени излемеген, сакъламагъан джерге барыучу болма, орунсуз джеринде айланган учузлукъду, адебсизликди).

14. **Чакъырылмагъан джерге барма, чакъырылгъан джерден къалма.** (Борчунг, барыргъа джолунг болмагъан джерге барма, кесинги учуз, сыйсыз этме, барыргъа борч болгъан джеринге барыб, орнунгу толтура бил. Барыр джеринги кёзюнге кёргюзюб, барыргъа тыйыншлымыса, артыкъ, орунсуз айланган, джамаугъа - къошакъ дегенчамыса, сагъыш эт. (Баргъан джерингде сеннге къалай къарарыкъларын эсге ал.)

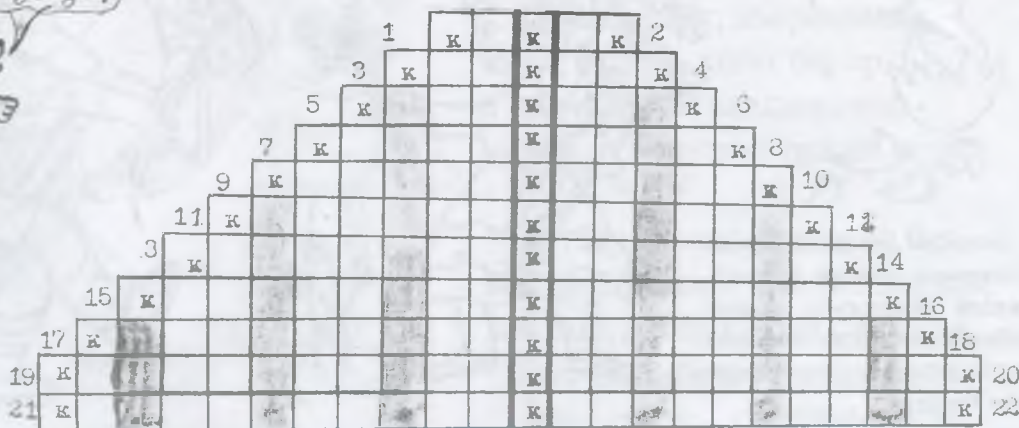
15. **Чакъырылмай келген къонакъ сыйланмай кетер.** (Орунсуз, келирге керек болмагъанлай тыгъыла, сугъула айланган адебсизлик, халисизлик болгъанын, анга хазна сый берилмегенин унутма.)

16. **Экеуге – ючеу.** (Орнунг болмагъан джерге кесинги ура, хар кимге кесинги къоша, хар кимни араларына кире айланма, керти тенглик тут).

СЫЛПАГЪАРЛАНЫ К.А.

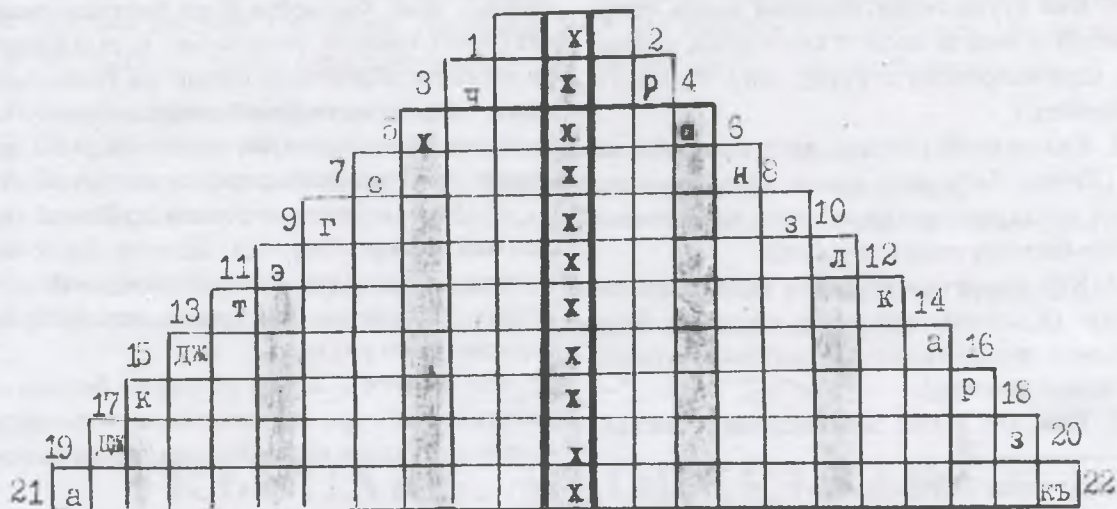
I. Сёзбер «К К К»

Онг джанында сёзле да, сол джанында сёзле да К бла башланыб, К бла бошалаыб барадыла. Ортадагы К бир сёзню ахыры, экинчини-аллыды. Сёзберде къош сёзле асламдыла. Аллай сёзле табыб джаз.

II. Сѣзбер «Х»

Онг джанындагы сѣзле Х-гъа бошалыб, сол джанында сѣзле Х-дан башланыб барадыла. Сѣздеде форма къураучу аффиксле болмазгъа керекдиле. Сѣзлени ал эмда ахыр харифлери бериледиле, алай а сиз билячада берилген сѣздеден башха сѣзле табалыргъа да боллукъсуз. Болса да, келишген сѣзлени табаргъа кюрешигиз. Сѣзберде къош сѣзле асламдыла. Биринчитизгиннге кесигиз суюген сѣзлеригизни салыгъыз.

II. Сѣзбер «Х». 1. Ах. 2. Хо. 3. Чох. 4. Хар. 5. Харх. 6. Харс. 7. Сабах. 8. Хауун. 9. Излох (малчыны таягыны учунда кынгыры). 10. Харбиз. 11. Экинчарх (эки чархлы). 12. Хамайын (дин материяла джазылгъан хурджуун китабчыкъ). 13. Тархтурх. 14. Хумеллек (хансны аты – хмель). 15. Джашинларх (джашил сархы боугъан). 16. Хагалооста (джорукъсуз, джынгызысыз). 17. Кѣксюлсарх (кѣксюл сархы боугъан). 18. Хабурчубур. 19. Джылырмачарх (джылырма чархлы). 20. Харамлыкъсыз. 21. Акъсылдымсарх (акъсылдым сархы боугъан). 22. Хылысабсызлыкъ (мардасызлыкъ).

Биляча: 1. Сѣзбер «ККК». 1. Как. 2. Кек. 3. Керк. 4. Керк. 5. Калак. 6. Капек. 7. Кырдык. 8. Кирник. 9. Кикирик. 11. Кыкынык. 12. Керлеюк. 13. Керпѣрк. 14. Кюкюреюк. 15. Калкайбѣрк (хаток, къошакълы эрши). 16. Кетечник. 17. Келишмеклик. 18. Керночнюлок (кѣромлюк). 19. Кѣнолдюреюк. 20. Кѣкореклилик (уллу кѣнолюк). 21. Кюисюнемеклик (отурамакълыкъ, джаратмакълыкъ). 22. Кѣленмеклик.

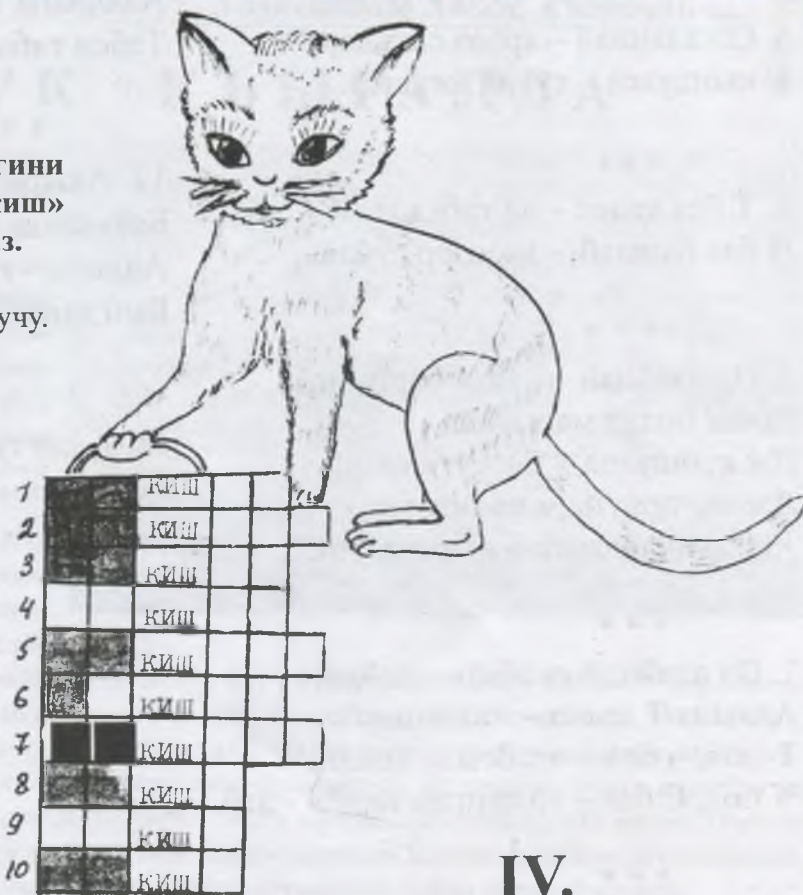
-О-хо-о-о! Джарыкъ дюния!
Джарыкъ дюния къалай,
къалай джарыкъды, къалай
сейирди: менича эки аякълыла
да барла, мени джууукъла-
рым болурла!

III. Кишиу сөзбер

«Кишиу» сөзберни гёзенегини кёзлерине кёурамында «киш» болган сёзлени табыб джаз.

1. Киштик бала. 2. Чычхан уучу.
3. Атны аякъларын байлаучу тыбына.
4. Джыккыр. 5. Къатхан джюзюм.
6. Экеу-экеу. 7. Ат кычыргъан таууш.
8. «Мужчина» къарачайча.
9. Адам улуну джартысыны бири.
10. Киштикни кыстаган междометие.

Билгичла: 1. Кишиу. 2. Киштик. 3. Кишен. 4. Бекшай. 5. Кишмиш. 6. Экишер. 7. Кишюу. 8. Киши. 9. Эркши. 10. Кишт.

IV.

1. Кеси алайлай айтылынса, -
«Джабылмагъан», «айгъакъды», дер.
Къ харифи у-гъа айланса –
Джюреклеге инжиу теджер.

* * *

2. Орнаталсанг, къараялсанг, -
Ёсер, чагъар, кёгет берир.
Т-ны н-гъа алмашдырсанг, -
«Сай» дегеннге къаршчы келир.

* * *

3. Бетлеу алмаш, ючюнчю бет.
Къ джалгъасанг, иш тындырыр.
Къ тюл, дж бла – бар сен анда,
Олсуз кюн джокъ джолоучугъа.
С бла – онгнга къаршчы турур.

* * *

4. Ол алайлай – арбаз сакълар,
К кьошулса – сууда джашар.

* * *

5. **Т** бла келсе – ол табхада,
Ч бла башлаб, - джюзер сууда.

* * *

6. Ол алайлай – «алда баргъан»
Деген болад магъанасы,
Дж кьошулса, - биреуге ишчи.
Дж-ны орнуна м кьошулса, -
Хайыуанла кютюб кюрешиучю.

* * *

7. Ол алайлай «кёбей» - дейди,
Аллына **Т** кьош – «илиндир!».
Т тюл, **ч** бла – «табсыз» дейди,
Ч тюл, **С** бла – «джертин тарт!» - дер.

* * *

8. Аны алайлай тюз айталсанг, -
Джер сал да мин, - элтирикди.
Аллына «б», кьоркъмай, салсанг,
«Кёмюл!» - деуню билдирликди.

9. Алай турса, «дыккыды» дер,
Къ кьошулса, къанат битер.

* * *

10. Алай турса - «улла кюлкю»,
Къулагъынгы сасытады.
Х-ны **С**-гъа алмашдырсанг, -
Хай-хай, тойгъа джан салады.

* * *

11. Ол алайлай - бурунлада
Къырал башчы болалады.

Ахырына **т** кьошханда -
Тебси таба аралтады.

* * *

12. Ахыры - **ы**, аллы да - **ы**,
Бачхалада чек белгилеб джашайды.
Аллына - **г**, артына-**н** кьошулса,-
Баш хант болуб, тебсилени джасайды.

* * *

13. Алай турса, ол «азыракъ»,
«Джетишмеген», «мысхамды» - дер,

Ахырына е илинсе,
Мазалы юй сууда джюзер.

* * *

14. Ол сёз нени танытады? -
Къолда, аякъда бир затынгы!
Р-ны орнуна, салсанг **т**-ны,
Бил алайда батарынгы.

БАРМАКЪ. 1. Ачык - ачы. 2. Терек - терек. 3. Къол - джол - сол. 4. Ит - кит. 5. Табакъ - чабакъ. 6. Алчы - джалчы - малчы. 7. Кюйре - тюйре - сюйре. 8. Ат - бат. 9. Аз - къаз. 10. Харх - хан. 11. Хан - хант. 12. Ырджы - гырджын. 13. Кем - кеме. 14. Бармакъ - батмакъ.

1. ТЮРК КЪЫРАЛЛА

Бизни этнос мингджылланы узакъына, Евразияда, Атлантикадан Шош океанга деричи кёб империяла, къагъанатла, патчахлыкъла, ханлыкъла, бийликле къурагъанды. Къыраллыкъ джюрютюуню шартлары, сынамы (институты государственности) эртдеден бегиб тургъаны себебли, джангы къырал къурагъан бла аны къыраллыгъын джюрютген тынч бола келгенди.

Бюгюнлюкде джер башында джети тюрк къырал барды: Тюркия, Къазакъыстан, Къыргъызстан, Тюркменистан, Юзбекистан, Азербайджан, Шимал Кипр. Бу къыраллада бютеу окъуу, илму ишле, дипломатия, адабият - хар тюрлю затыбыз кесибибизни тилибизде бардырыладыла. Ала, астрономияда, математикада, медицинада, политикада. - хар тюрлю затда кесибибизни минг джылладан келген эски терминлени хайырландырадыла. Бу къыраллада джерлешген, Американы, Францияны, Японияны - бютеу дунядагъы къыралланы келечилери (посольстволары) бизни тилни юрениб сёлешедиле. Сёз ючюн, Тюркню ичинде Австралияны келечилигине кирсенг, неда Къазакъыстанда Японияны келечилигине кирсенг, кесинги керек джумушунгу къарачай-малкъар тилде ангылатыб, эркин сёлешиб кетесе.

2. ДЖАШАГЪАН ДЖЕРИБИЗ

Белгили тюрколог, академик С. Е. Малов кесини «Древние и новые тюркские языки» - деген китабында (АН СССР, 1952.) былай джазгъанды: «... и за пять веков до н. э. Тюрки жили там же, где живут главным образом (с малыми исключениями) и теперь». Дагъыда айтады: «... тюркские языки в настоящем их, известном нам, составе и теперешней конституции были за несколько веков до нашего летоисчисления, веков за пять!».

Ол айтхан джер 12 миллион кере къычырым

(квадрат километр) болады. Къытай къыралны бютеу джери тогъуз миллионду да, ма аны да шимал джанында бир бла джарым миллион кв. км джерини аты – Кюнчыкъгъан Тюркестанды. Алайда отуз миллион уйгъурлу, талайышар миллион къазакъ, къыргъыз, юзбек джашайдыла. Къытай Къабыргъадан Дунай суугъа дери, Якутиядан Иракга дери мингле бла джылланы биз бир тилде сёлешиб, аллай бир джерни толтуруб, хоншу джашайбыз.

3. БЕЛГИЛИ АДАМЛАРЫБЫЗ

Багъалы къарачайлы, малкъарлы шохум! Сен Бонапарт Наполеонну эшитгенсе. Андан эки минг джыл алгъа, Къытай бла Римни бирден

къалтыратхан, хорланмай къалгъан Мете Багъатыр ханны уа эшитгенмисе? Сен Аристотель деген алимни эшитгенсе. «Адам

улуну устазыны туугъанына минг бла джюз джыл толду», - деб ЮНЕСКО 1970 – 1975-чи джыллада джер юсюнде байрамын этген Аль-Фараби алимни уа билемисе?

Европада Коперник бла Галилей деген астрономланы эшитгенсе, аладан эсе кёб ёмюрлени алгъа джашаб, астрономия, математика илмуланы тамалын салгъан Аль-Хорезми, Аль-Бируни алимлени уа таныймыса? Джазыучуладан Оноре Бальзакдан, Петраркадан, Шекспирден эсе кёб алгъа заманда, аладан эсе мийик параджада джазгъан Юсуф Баласагуни, Микаэль

Башту, Ходжа Ахмад Йассаби, Махмут Къашхарлы, Юнус Эмре кибик джазыучуладан а не эшитгенсе?

Ма бу биз тизген адамла, дагъыда ала кибик бек кёб, дунягъа белгили аскер, къырал башчыла, алимле, джазыучула, - ала барысы да, сен бусагъатда «Илячин» журналны не тилде окъуй тура эсенг, ма ол тилде сёлешгендиле, илму бла адабият чыгъармаларын джазгъандыла. Ол джетишимлени, арадан джюзджылла озуб, «алчы Европа» бизден юрениб башлагъанды.

АТА-БАБАЛАРЫБЫЗНЫ СЫЙЛАРЫ УЛЛУ БОЛГЪАНДЫ

Бурун уллу алимле, дунягъа белгили джазыучула, джолоучулукъда айланыб, кёб халкъланы, кёб къыралланы кёргенле бизни ата-бабаларыбызны, миллетибизни юслеринден кёб иги, сейир затла джазгъандыла, уллу сый, багъа бергендиле, къарачай миллет айырылыб ариу халили, таза иннетли, хатерли, джигер, адебли адамла болгъанларын чертгендиле. Къарачайлыла башхалагъа юлгю болгъанларына эс бёлгендиле. Сёз ючюн:

1. Карачаевцы – самый красивый народ в мире. (Жан Шарден. «Кавказский вестник». Тифлис, № 9 – 10, 1900, с. 22).

2. Карачаевцы не рабы своего аппетита никоим образом. (Ф. Грове. Холодный Кавква, С-Пб, 1879, с. 240).

3. Арабский географ XIV века Абуль-феда говорит, что на восток от абхазов живут аланы и асы, которые являются тюрками... Он знал карачаевцев и балкарцев под названием алан и асов и правильно называет их тюрками. До наших дней за территорией Карачая закреплено название Аланы (в устах менгрелов), за Балкарией – название асы... (В. Абав. «О происхождении карачаевцев и балкарцев». Нальчик, 1960, с. 131).

4. Карачай – нейтральный народ, живущий у подошвы Эльбруса, отличается своей верностью, красотой и храбростью. (Л. Толстой. ППС. Юбилейное издание. Т. 46, с. 184).

5. Ни в одном из соседних, как у русских, так и

горских обществ, интересы общественные не ставятся на такую высокую степень уважения и так ревностно не охраняются, как здесь... (Гр. Петров. «Памятная книжка Кубанской области». Екатеринодар, 1880, с. 128).

6. А что карачаевцы никогда не обидят женщин, по народным традициям, это не подлежит никакому сомнению. (К. Хетагуров. СС, т. 3, М., изд-во «художественная литература», 1974, с. 144).

7. Карачайские татары или аланы живут в северных частях кавказских альпов, где большей частью занимаются скотоводством. (Хан М. О племенах Земного шара. С.-Пб., 1864, ч. 3, с. 133).

8. На самой вершине реки Кубани, близ самой большой горы, прозываемой Эльбрус... живет народ, прозываемый карачаевцы, который добронравнее других горских народов. (Донесение генерала – аншефа Гудовича Екатерине II от 7 ноября 1791 г., «Кавказский сборник», т. VIII. Тбилиси, 1791, с. 428).

9. Карачаркесы (т.е. карачаевцы) имеют свой собственный язык, свою письменность. Что касается религии, то в некоторых обрядах и постах они следуют грекам, пренебрегая всеми другими сторонами религии, ибо они имеют свои собственные культы и обряды...

Их женщины прекрасны и мягкосердечны. (Иоанн де Галонифонтибус, архиепископ персидского города Султания. Кн. «Познания мира», 1404 г., Сведения о народах кавказа, Баку, издательство «Элм», 1980, с. 17 – 18).

2006

ИЮЛЬ

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
					1	2
3	4	5	6	7	8	9
10	11	12	13	14	15	16
17	18	19	20	21	22	23
24	25	26	27	28	29	30
31						

АВГУСТ

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
		1	2	3	4	5
6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19
20	21	22	23	24	25	26
27	28	29	30	31		

СЕНТЯБРЬ

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
					1	2
3	4	5	6	7	8	9
10	11	12	13	14	15	16
17	18	19	20	21	22	23
24	25	26	27	28	29	30

ОКТАБРЬ

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
						1
2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29
30	31					

НОЯБРЬ

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
						1
2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29
30						

ДЕКАБРЬ

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
						1
2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29
30	31					

2007

Январь

пн	1	8	15	22	29
вт	2	9	16	23	30
ср	3	10	17	24	31
чт	4	11	18	25	
пт	5	12	19	26	
сб	6	13	20	27	
вс	7	14	21	28	

Февраль

	5	12	19	26
	6	13	20	27
	7	14	21	28
1	8	15	22	
2	9	16	23	
3	10	17	24	
4	11	18	25	

Март

	5	12	19	26
	6	13	20	27
	7	14	21	28
1	8	15	22	29
2	9	16	23	30
3	10	17	24	31
4	11	18	25	

Апрель

	2	9	16	23	30
	3	10	17	24	
	4	11	18	25	
	5	12	19	26	
	6	13	20	27	
	7	14	21	28	
1	8	15	22	29	

Май

пн		7	14	21	28
вт	1	8	15	22	29
ср	2	9	16	23	30
чт	3	10	17	24	31
пт	4	11	18	25	
сб	5	12	19	26	
вс	6	13	20	27	

Июнь

	4	11	18	25
	5	12	19	26
	6	13	20	27
	7	14	21	28
1	8	15	22	29
2	9	16	23	30
3	10	17	24	

Июль

	2	9	16	23	30
	3	10	17	24	31
	4	11	18	25	
	5	12	19	26	
	6	13	20	27	
	7	14	21	28	
1	8	15	22	29	

Август

	6	13	20	27
	7	14	21	28
1	8	15	22	29
2	9	16	23	30
3	10	17	24	31
4	11	18	25	
5	12	19	26	

Сентябрь

пн		3	10	17	24
вт		4	11	18	25
ср		5	12	19	26
чт		6	13	20	27
пт		7	14	21	28
сб	1	8	15	22	29
вс	2	9	16	23	30

Октябрь

	1	8	15	22	29
	2	9	16	23	30
	3	10	17	24	31
	4	11	18	25	
	5	12	19	26	
	6	13	20	27	
	7	14	21	28	

Ноябрь

	5	12	19	26
	6	13	20	27
	7	14	21	28
1	8	15	22	29
2	9	16	23	30
3	10	17	24	
4	11	18	25	

Декабрь

	3	10	17	24	31
	4	11	18	25	
	5	12	19	26	
	6	13	20	27	
	7	14	21	28	
1	8	15	22	29	
2	9	16	23	30	

2501

**АГЪАЧ КЪОЯН,
ТЫЙЫН
БЕЛКА**

**КИРПИ
ЁЖИК**

**БУРУНДУКЪ
БУРУНДУК**

**АЙЮ
МЕДВЕДЬ**

**СУУСАР
СУРОК**

**КЪАНДАГЪАЙ
БУУ
ЛОСЬ**

Редколлегия:

Салпагарова К.А. (гл. ред., учред.), Джуккаева Б.Ю. (зам. гл. редактора), Батчаев А.-М.Х.

Журнал зарегистрирован региональным управлением Госкомпечати КЧР 18.04.96 г.

Свидетельство № Ж 0055. Журнал "ИЛЯЧИН" ("Сокол") № 1 (21) 2006 г.

На карачаевском и русском языках. Составитель-редактор К.А. Салпагарова.

Художник-оформитель - Узденов Р.С. Технический редактор Ф.А. Заузанова.

Формат 84x108¹/₁₆. Бумага офсетная. Печать офсетная. Печ. л. 1,0.

Тираж 4000 экз. Заказ № 778.

Отпечатано с готовых оригинал-макетов в ООО "Полиграфист-2". Св-во № 1040900954093 от 03.02.2004 г.